

Тарас Дашо

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
кандидат юридичних наук, асистент
кафедри цивільного права та процесу,
tyd@kodary.com

ДЕРЖАВА ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРАВОВА ВЗАЄМОДІЯ

© Дашо Т., 2017

Наукова розвідка присвячена проблематиці розвитку громадянського суспільства в Україні в контексті його взаємодії з інститутом держави. У статті розглянуто теоретичні, концептуальні та практичні аспекти взаємодії інституту держави і громадянського суспільства в Україні. Визначено характерні риси системи державного управління, які справляють своєрідний дискомфорт для повноцінного розвитку громадянського суспільства.

З'ясовано, що заємов'язок громадянського суспільства і держави проявляється насамперед у тому, що чим розвинутіше громадянське суспільство, то менш помітною є роль держави. Доведено, що лише в розвинутому громадянському суспільстві виникає необхідність у правовій державі, яка не тільки формально визнає, але й реально забезпечує права і свободи людини та громадянина, створює відповідні інститути, зорієнтовані на демократичний розвиток державності.

Ключові слова: громадянське суспільство; політична система суспільства; держава; демократія; громадянин; правова держава; державотворення.

Тарас Дашо

ГОСУДАРСТВО И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО: ПРАВОВОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Научное исследование посвящено проблематике развития гражданского общества в Украине в контексте его взаимодействия с институтом государства. В статье рассматриваются теоретические, концептуальные и практические аспекты взаимодействия института государства и гражданского общества в Украине. Определены характерные черты системы государственного управления, производят своеобразный дискомфорт для полноценного развития гражданского общества.

Выяснено, что взаимосвязь гражданского общества и государства проявляется прежде всего в том, что чем больше развито гражданское общество, тем менее заметна роль государства. Доказано, что только в развитом гражданском обществе возникает необходимость в правовом государстве, которое не только формально признает, но и реально обеспечивает права и свободы человека и гражданина, создает соответствующие институты, ориентированные на демократическое развитие государственности.

Ключевые слова: гражданское общество; политическая система общества; государство; демократия; гражданин; правовое государство; государства.

STATE AND CIVIL SOCIETY: LEGAL COOPERATION

Scientific exploration is devoted to the problems of civil society development in Ukraine in the context of its interaction with the institution of the state. In the article theoretical, conceptual and practical aspects of interaction of the State and civil society in Ukraine. Characteristic features of the system of government, which have a kind of discomfort for the full development of civil society.

It was found that development of civil society and the state is manifested primarily in the fact that the more advanced the civil society, the less noticeable is the role of the state. Proved that only a developed civil society is necessary in a legal state, which not only recognizes formally, but really provides the rights and freedoms of man and citizen, creating appropriate institutions, focused on the development of democratic statehood.

Key words: civil society; political system of society; state; democracy; citizen; constitutional state; state.

Постановка проблеми. Розгляд найважливіших передумов, що визначають особливості становлення демократичної політичної системи в Україні, потребує одночасного звернення до вивчення принципів формування та функціонування не тільки головного елемента політичної системи – інституту держави та політичної влади в суспільстві (з якими іноді навіть ототожнюють саме поняття “політична система суспільства”, але й її іншої, не менш важливої складової – громадянського суспільства. Такий підхід зумовлений тезою, що визначає сучасну правову державність як інститут вторинний, похідний від громадянського суспільства, як відповідну форму його самореалізації та буття. У вигляді форми суспільства держава виступає одночасно структурою і механізмом суспільного самоуправління. Інакше кажучи, держава є публічно і легально (нормативно виражена) організована владна сила суспільства.

Аналіз дослідження проблеми. Науково-теоретичним підґрунтям для дослідження теми стали роботи дослідників: О. Аграновської, С. Алексєєва, В. Бабкіна, Г. Балюк, Н. Бури, В. Головченка, В. Зеніна, Е. Зорченка, М. Козюбри, А. Колодія, М. Орзіха, В. Копейчикова, М. Костицького, А. Крижанівського, В. Кудрявцева, О. Лукашової, М. Матузова, С. Назаренка, А. Нікітіна, В. Оксамитного, Н. Оніщенко, О. Скакун, П. Рабіновича, О. Ратінова, Р. Русінова, В. Сальникова, В. Селіванова, О. Семітка, В. Сіренка, О. Татаринцевої, В. Шишкіна, В. Щегорцова та інших. Також використано праці сучасних західних дослідників: Дж. Роулза, К. Поппера, Ф. Хайека, Д. Кіна, Р. Дарендорфа, Е. Геллнера, Дж. Міллера, М. Кеннеді, Е. Арато, Дж. Сороса, Дж. Когена та інших.

Мета статті – проаналізувати розвиток громадянського суспільства в Україні у контексті його правової взаємодії з інститутом держави.

Виклад основного матеріалу. Формування громадянського суспільства в західноєвропейських країнах відбувалося еволюційно, протягом кількох століть. Це був складний процес не тільки економічної, соціальної та політичної, але й соціокультурної, духовної та морально-етичної трансформацій. Між тим більш стрімкі, “форсовані” темпи становлення громадянського суспільства в Україні потребують швидкого зміцнення державності. Адже суспільство не може бути “громадянським” доти, доки воно не керується політично під наглядом держави. Лише

верховна публічна влада – конституційна держава може ефективно справлятися з можливими аномаліями його розвитку та забезпечувати рівний захист усіх суспільних інтересів [1, с. 87].

Більше того, в умовах правової держави державна влада стає найважливішим інструментом, за допомогою якого громадянське суспільство забезпечує оптимальні умови для свого саморозвитку [2, с. 44]. Саме у такому контексті держава виступає як публічно-владний інститут, що керує громадянським суспільством загалом і покликаний діяти у всезагальних інтересах.

З вказаної вище позиції розгляд двох основних моделей співвідношення громадянського суспільства і держави – класичної ліберальної та неоліберальної, дає змогу сформулювати ряд загальних висновків. Класична ліберальна концепція мінімальної держави – “нічного сторожа” передбачає відсторонення держави від здійснення активних координуючих соціальних функцій, вбачаючи в механізмах саморегулювання громадянського суспільства найефективніший засіб задоволення суспільних потреб [3, с. 56, 59, 99]. Однак політичний розвиток західноєвропейських суспільств ХХ ст. переконливо засвідчив, що утвердження монопольних структур у виробничій сфері виявилось силою, що руйнує громадянське суспільство та нівелює притаманні йому механізми саморегуляції. Обмеження державного начала в суспільному житті автоматично призводить до намагання окремих домінуючих суспільних сил придушити механізми саморегуляції громадянського суспільства, використовуючи з цією метою державні інституції. Така закономірність підтверджується й особливостями розвитку державності в сучасній Україні. Неконтрольована матеріальна диференціація суспільства зумовила вихід на політичну арену окремих груп, які, скориставшись політичною ситуацією, незаконно сформували свій капітал і з метою закріплення свого соціального становища вдаються до спроб поєднати власність і владу, а значно частіше – кримінальну злочинність і владу [4, с. 648].

Сучасна ж держава не ослаблює, а, навпаки, посилює свою економічну функцію, яка полягає у створенні організаційно-правових передумов, необхідних для упорядкованої та ефективної економічної діяльності суспільства.

Вимоги сучасного демократичного державотворення в Україні об’єктивно потребують відповідного демократичного варіанта державного втручання у сферу громадянського суспільства з метою коригування його розвитку в правовому напрямку [5, с. 17]. Така форма обмеженого державного інтервенціонізму частково знаходила втілення в теорії та практиці “держави загального добробуту”. У цьому разі йдеться про такий варіант етатизму, за якого параметри і межі державного втручання зумовлені потребами самого громадянського суспільства, точніше, більшістю його суб’єктів. Водночас таке державне втручання повинно бути спрямоване на прискорене формування тих механізмів саморегулювання громадянського суспільства, які ще недостатньо розвинуті чи були зруйновані радянською тоталітарною системою.

Держава не повинна при цьому заважати реалізації приватних інтересів, що конкурують у сфері громадянського суспільства. В сучасній демократичній правовій державі окрема людина, її права і свободи визнаються вищою цінністю і за загально визнаним правилом мають пріоритет стосовно загальних, або державних інтересів. Зазначеному принципу відповідає формулювання ст. 3 Основного Закону України: “Людина, життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”. Однак у конкретних випадках колізії інтересів особи і загальних інтересів можуть розв’язуватися і на користь останніх. Приватний інтерес (як індивідуальний, так і колективний) потребує не лише захисту з боку держави та суспільства, але й забезпечення його суспільної спрямованості та соціальної відповідальності [6, с. 33]. Прикладом такого підходу можуть слугувати зокрема, положення абз. 3 ст. 13 Основного Закону про те, що “Власність зобов’язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині чи суспільству”, абз. 5 ст. 41 “Примусове відчуження об’єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності...”, абз. 7 ст. 41 “Використання власності не може завдавати шкоди ... інтересам суспільства...”. Загалом норми Конституції покликані забезпечувати оптимальне співвідношення держави і громадянського суспільства [7, с. 12].

Державу як публічно-владний інститут можна розглядати як керівну систему стосовно громадянського суспільства як системи керованої. Разом із тим громадянське суспільство – це саморегулююча соціальна система, що детермінує державу. Саме від громадянського суспільства залежать сутнісні та системоутворюючі характеристики політичної підсистеми. Тож можемо стверджувати, що громадянське суспільство – це система, яка саморозвивається та саморегулюється. Цілеспрямований розвиток суспільства досягається без втручання держави як політичної владної сили. В цьому аспекті воно має власні внутрішні джерела саморозвитку, незалежні від держави. Громадянське суспільство саморегулюється, зокрема, так, що само формує для себе керівну систему, задає параметри і межі державного втручання та визначає функції держави. Останні завжди є об'єктивно зумовленими суспільними потребами, волею народу, яка виражається певними структурами громадянського суспільства і опосередковується та юридично оформляється державою [8, с. 9].

Відокремлення держави від суспільства та їх розмежування відображається у розрізненні структур, принципів організації та побудови цих інститутів. Інститут держави організований як керована єдиним центром вертикальна система, ієрархія державних органів та посадових осіб, пов'язаних відносинами підпорядкування та державної дисципліни. Імперативні норми публічного права, що регламентують порядок організації та діяльності механізму державної влади, визначають чіткі завдання, цілі та функції його складових. Завдання визначати цілі належить лише організації. Тому такі норми цілком зайві в рамках спонтанного порядку, притаманного громадянському суспільству, де кожен реалізує свої власні інтереси та знаходить індивідуальні форми взаємозв'язку та взаємодії з іншими суб'єктами [3, с. 83]. На відміну від держави громадянське суспільство являє собою горизонтальну систему різноманітних зв'язків і відносин громадян, їх об'єднань, союзів, колективів, які ґрунтуються на рівності та особистій ініціативі. Постійне завдання і головне призначення держави – охорона суспільства та координація його розвитку з метою запобігання виникненню тенденцій і спрямувань соціальної практики громадян у відповідних сферах суспільного життя, зорієнтованих на порушення усталеного балансу їхнього функціонування та створення об'єктивних передумов щодо виникнення диктаторського режиму. Тому конституційне регулювання питань взаємодії громадянського суспільства та держави в умовах становлення української державності відповідно до вимог європейського інституціонального розвитку набуває особливої значущості [7, с. 273].

Один із найвідоміших прибічників державного мінімалізму у сфері виробництва і розподілу матеріальних благ А. Хайек зазначав, що досягнення соціальної справедливості неможливе без відповідної системи законодавства, що повинно бути спеціально сконструйованим для охорони та розвитку конкуренції [9, с. 132–133] з тим, щоб нормативно визначати та гарантувати дотримання “універсальних правил належної поведінки”, за якими функціонуватиме громадянське суспільство. Таке законодавство повинно намагатися “так обмежити індивідуальні дії, щоб вони в результаті слугували загальним інтересам” [9, с. 105], забезпечити всім рівні та максимальні шанси. Твердження А. Хайека про те, що ефективне ринкове регулювання вимагає свідомої розробки системи дієвого законодавства, є найважливішим вкладом представника континентальної Європи в теорію економічного лібералізму. Саме це положення, що справило визначальний вплив на становлення Європейського співтовариства, лежить в основі неоліберальної ідеї “соціально-ринкової економіки” [10, с. 107]. Для юридичної теорії та практики важливо визначитися з поняттям “громадянське суспільство” саме у тісному взаємозв'язку з інститутом державної влади та завданням забезпечення прав особистості.

Політичний аспект громадянського суспільства, на нашу думку, полягає в тому, що громадськість країни, самоототожнюючи себе з доміантним фактором політичного розвитку держави та усвідомлюючи свою установчу зверхність над останньою, примушує державну владу в головних аспектах внутрішньої та зовнішньої політики орієнтуватися на суспільний інтерес. Забезпечити таку сутнісну передумову демократичної державності громадськість може за допомогою певних засобів, найголовнішими серед яких є засоби юридичні – нормативно визначені громадянські права [11, с. 78].

Взаємодія між державою і громадянським суспільством є важливим фактором у визначенні умов економічної, професійної, політичної та соціальної діяльності громадян. Хоча основною функцією громадянського суспільства є захист індивідів від надмірного втручання держави в їхні справи, але його власний розвиток і сприятливі умови здебільшого залежать від основних характеристик держави.

Хай як парадоксально, але ефективно громадянське суспільство вимагає сильної держави як свого партнера. Однак сильна держава ще не означає держави, що поширює своє виключне право на усі сфери соціального життя та докладає зусиль, спрямованих на отримання контролю за будь-яким видом діяльності, що з'являється. Навпаки, йдеться про державу, яка концентрує свою діяльність на кількох напрямках (насамперед тих, що стосуються зовнішньої та внутрішньої безпеки, забезпечення громадського порядку тощо), але виконує їх ефективно та у повному обсязі. Усі інші державні справи повинні бути делеговані або органам місцевого самоврядування, або так званому “третьому сектору” – недержавним організаціям. Таким чином, успішне громадянське суспільство потребує раціональної та ефективно держави як партнера при вирішенні багатьох проблем.

Уряди великих держав, із широким колом повноважень, які роблять спроби розв'язувати весь спектр соціальних та економічних питань і розпорюють свої ресурси між великою кількістю завдань, створюють певні проблеми для розвитку громадянського суспільства. Тому структурні риси держави мають надзвичайно важливе значення для нормального функціонування громадянського суспільства. Не можна визначити наперед, чи відіграє держава роль прискорювача, чи уповільнювача соціального розвитку. Це залежить від того, в який спосіб державний апарат здійснює завдання, віднесені до сфери його повноважень.

Система державного управління впливає на умови функціонування громадянського суспільства, насамперед, за допомогою визначення суспільного порядку. На нашу думку, до характерних рис системи державного управління, що справляють своєрідний дискомфорт для повноцінного розвитку громадянського суспільства, насамперед, належать:

- централізація – концентрація повноважень, відповідальності та ресурсів на центральному, найвищому рівні системи; усі процеси формування політики та більшість рішень перебувають у сфері повноважень центральних органів;

- концентрація – віднесення більшої частини повноважень до вузького кола органів або службовців; зворотною стороною цього феномена є відсутність делегування повноважень і низька ефективність нижчих рівнів системи державного управління;

- верховенство вертикального способу спілкування – потік інформації всередині державної адміністрації переважає над обміном інформації з соціальним оточенням. І майже все спілкування відбувається із застосуванням біполярної системи “керівник – підлеглий”; таке спілкування можна вважати швидше командним, аніж тим, за якого ведуться переговори та досягається взаєморозуміння;

- невідповідність сфери повноважень і спроможності – стан справ характеризується значним дисбалансом між повноваженнями, визначеними для певних органів, та їхньою спроможністю виконувати поставлені завдання. Це випадок, у якому орган, де приймаються рішення, відрізняється від того, що несе відповідальність за виконання цього рішення;

- дискретність у процесі формування та прийняття рішень – ситуація, за якої процес прийняття рішень відбувається непрозоро і на основі завуальованих критеріїв залишається загальноприйнятою практикою, узаконеною на підставі чинних нормативних актів або традицій;

- зловживання адміністративним втручанням – надмірне застосування інструментів адміністративного впливу з метою регулювання або спрямування та контролю за ходом різних соціальних, економічних і політичних процесів (відоме, наприклад, як “використання адміністративного ресурсу під час проведення виборчої кампанії”). Деякі із подібних практик беруть свій початок із законодавства (через уявлення ролі системи державного управління, як такої, що є спільною для більшості політичного класу) і знаходять відображення в політиці уряду. Але більшість із них була створена за власною ініціативою посадових осіб на різних рівнях системи;

– надмірний контроль за процесами – обтяження діяльності великими деталізованими перевітками щодо відповідності виконання заходів згідно з формальними правилами та нормами бюрократії, які здійснюються багатьма уповноваженими інспекціями та внутрішніми комісіями; перевірки, що не розглядаються з точки зору отриманих результатів і критеріїв ефективності, ведуть до найгіршого прояву бюрократії – навченого невміння;

– нечіткість процедур – довільний характер процесу формування та прийняття рішень, що створює простір для арбітражних і сумнівних рішень; він спричиняє непевність відносин із державною адміністрацією.

Цей перелік перешкод у системі державного управління, що унеможлиблює розвиток громадянського суспільства, може разом із тим бути відправною точкою для твердження згідно з яким така система може відігравати позитивну стимулюючу, заохочувальну роль у процесі розбудови структур громадянського суспільства. Відповідь на запитання, чого справді потребує громадянське суспільство від системи державного управління, досить проста – партнерства. Різні соціальні групи та окремі індивіди, які представляють разом потреби громадянського суспільства, хочуть бачити в системі державного управління, передовсім партнера, який є: надійним і передбачуваним; чесним і відкритим для дискусії; відкритим для співробітництва та спілкування; таким, що спрямовує свою діяльність на вирішення проблем і пошук компромісів; підзвітним і професійним.

Цих сподівань можна досягнути, якщо система державного управління побудована на цінностях і принципах, протилежних до зазначених, і в яку вбудовано механізм самозахисту від запровадження неналежної практики. Існують певні засади, які повинні забезпечувати систему державного управління стабільною основою для ефективних відносин із структурами громадянського суспільства. На нашу думку, вони повинні включати: субсидіарність як основний принцип структурної організації; відкритий і обґрунтований механізм прийняття рішень; чітке розмежування повноважень і відповідальності; суспільний контроль і система підзвітності; запровадження адміністративної юстиції; спрямування процесу надання державних послуг на результат і якість.

Взаємозв'язок громадянського суспільства і держави проявляється ще й у тому, що розвинутіше громадянське суспільство, то помітною є роль держави. Тому нерозвинутість громадянського суспільства зумовлює надмірне посилення держави, котра поглинає це суспільство. Становлення громадянського суспільства безпосередньо залежить від ступеня розвинутості правових відносин, дієвості механізму суспільного контролю за державно-владними структурами. Важливо, щоб державні органи постійно знаходилися у полі зору недержавних структур, а останні, своєю чергою, узгоджували свої дії з вимогами Конституції та законів України. Тому в сучасних умовах становлення демократичної державності в Україні особливої актуальності набуває проблема подолання відчуження держави від суспільства, посилення їх узгодженої діяльності [12, с. 327]. Саме така система взаємовідносин держави зі структурами громадянського суспільства забезпечує стабільність суспільства і держави, демократичний вектор розвитку останньої. У цьому аспекті ступінь розвитку структур громадянського суспільства може слугувати показником звільнення української державності від ознак авторитаризму. Правова державність – це водночас і результат розвитку громадянського суспільства і умова його подальшого вдосконалення. Саме у формуванні та становленні громадянського суспільства в Україні слід вбачати одну з найважливіших передумов побудови правової демократичної держави. На це повинен бути спрямований зміст конституційно-правової нормотворчості, насамперед – Основного Закону України. Що різноманітніші та розвинутіші інститути громадянського суспільства, що більш воно структуроване, то помітніший його вплив на формування політичної влади, вагоміші можливості щодо контролю за її діяльністю. Громадянське суспільство і правова держава взаємозумовлюють одне одного. Тому побудова в Україні правової державності можлива лише за умови формування повноцінного громадянського суспільства.

Особливість двостороннього взаємозв'язку держави і громадянського суспільства полягає в тому, що визначальним є зворотний зв'язок від суспільства. Саме воно формує державу, її інститути, спрямовує та контролює її діяльність. Діяльність суспільних формувань України,

насамперед, політичних партій, безпосередньо пов'язана і перетинається з функціонуванням владних структур. Показовим є саме нормативне визначення політичної партії як “об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування та представництва в їх складі” [13].

Закріплення в конституційних нормах положення про основи громадянського суспільства юридично забезпечує його незалежність від держави, установлює гарантії від незаконного втручання у справи суспільства, визначає форми і межі державного впливу на соціальні процеси. У цьому полягає значна політична цінність норм Конституції, адже в умовах становлення демократичної державності суттєво зростає роль саме обмежувальної функції Конституції [7, с. 292]. Тому, на нашу думку, дискусійним є питання про доцільність відмови від нормативної регламентації взаємодії громадянського суспільства та держави на рівні Основного Закону, що було передбачено, зокрема, першим конституційним Проектом у редакції від 1 липня 1992 р. При цьому необхідно визнати, що хоча конституційно-правові норми прямо або опосередковано вчиняють регулятивний вплив на інші, “недержавні” відносини владарювання, а також регламентують деякі питання організації та діяльності інших (ніж держава) елементів політичної системи, загалом явище конституціоналізму кореспондоване державі та її інститутам і є режимом, в якому функціонують останні [13, с. 25]. Тому конституційна регламентація принципів функціонування громадянського суспільства може бути здійснена лише в негативний спосіб: через покладання відповідних обмежень та зобов'язань на державу в контексті її взаємодії з громадянським суспільством. Водночас слід наголосити, що визначення Конституції України і формування її змісту як Основного Закону держави жодним чином не означає одержавлення суспільного життя або прагнення до цього. Навпаки, зорієнтованість нормативно-регулюючої ролі Конституції у суспільстві, насамперед на державу, засвідчує намір розвиватися у напрямі до формування реального громадянського суспільства. Відповідно до такого підходу громадянське суспільство функціонує згідно із загальноправовим дозвільним принципом, що має стимулюючий характер: “дозволено все, що не заборонено законом” [14, с. 27]. Стосовно ж держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то їх посадові особи повинні діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, як це передбачено Конституцією та чинними законами України (зокрема, ч. 2 ст. 19 Конституції України). Такий характер компетенції органів державної влади зумовлений самою суттю правової держави та притаманним їй принципом верховенства права: право повинно домінувати над владою, не допускати можливого свавілля з боку останньої, забезпечувати можливість контролю зі сторони громадянського суспільства за державною діяльністю. В такому випадку повинен діяти інший принцип (обмежувального характеру): „дозволено лише те, що прямо передбачено законом”. Саме на підставі цього основоположного принципу має визначатися публічно-правове регулювання, зокрема, сфера публічно-владних відносин. Відповідно до вказаного принципу органам законодавчої, виконавчої та судової влади дозволено лише такі дії, які безпосередньо передбачені законом, що визначає їхній статус і компетенцію. Навіть приймаючи законодавчі заборони, держава може здійснювати лише такі обмеження суб'єктивних прав громадян, метою яких є сприяння забезпеченню інтересів суспільства в цілому і, що особливо важливо, які визначені лише законом [15, с. 16].

Якщо визначити два “крайніх” варіанти співвідношення інститутів державної влади та громадянського суспільства, то один із них полягає в тому, що держава не просто відокремлюється, “відривається” від громадянського суспільства, але й активно протидіє йому, цілком підпорядковуючи його собі, перетворює на засіб задоволення власних бюрократично-корпоративних інтересів. Одержавлення не тільки власності, але й усього громадянського суспільства, яке поглинається державою, неминуче призводить до згортання сфери свободи, відчуження особистості не тільки від власності, але й від влади [105, с. 4]. Можливість подібних відносин корениться принаймні у двох властивостях будь-якої держави. По-перше, держава, формально виступаючи офіційним представником усього суспільства, насправді виражає та здійснює передусім інтереси домінантної (найвпливовішої у політичній, економічній чи ідеологічній сферах) частини населення [16, с. 35].

Власне за допомогою держави відповідна соціальна група знаходить можливості якісно посилити свій вплив на інші суспільні прошарки і суспільство загалом. По-друге, будь-яка держава є організацією відносно самостійною – навіть щодо тієї частини суспільства, інтереси якої вона представляє та намагається здійснювати насамперед. Саме з цієї причини внутрішні, власні інтереси держави (а точніше – корпоративні інтереси державних службовців, особливо їх вищого прошарку) здатні провокувати зазіхання держави на громадянське суспільство.

Полярно протилежний наведеному варіант співвідношення держави і громадянського суспільства полягає в тому, що останнє немовби “поглинає” державу, відсторонюючи її від вирішення владно-управлінських завдань, які зумовлюють її соціальне призначення. У такому випадку держава стає соціально та політично безсилою, втрачає здатність виконувати ряд своїх основних функцій [17, с. 29]. “Розчиняючись” у соціальному середовищі, держава існує номінально, фактично суспільством керує, здійснює політичну владу певна наддержавна, позадержавна група. Хоча за формою описаний варіант протилежний попередньому, за соціальною суттю вони дуже близькі як різновиди тоталітаризованого політичного режиму. Відмінність лише в тому, що в останньому випадку вже не держава виступає безпосереднім носієм і реалізатором диктатури, яка є, проте, закономірним наслідком неспроможності держави виконувати свою соціальну функцію.

Наведені “крайні” варіанти співвідношення громадянського суспільства і держави тотожні у тому, що вони є рівною мірою несумісними з вимогами дотримання прав людини. З погляду потреб формування правової державності оптимальним може вважатися лише певне поєднання, баланс цих двох начал. Ця вимога формально забезпечується тим, що всі члени громадянського суспільства беруть, згідно з Конституцією участь у формуванні державних органів, зберігають і використовують після цього конституційні засоби впливу на їхню діяльність.

Однак, попри визнання підпорядкованої, обслуговуючої ролі держави стосовно громадянського суспільства в посттоталітарному українському суспільстві, де відсутня відповідна соціальна сила, “середній клас”, який би забезпечив достатню підтримку визначеному Основним Законом напрямові демократичних перетворень, зробив би їх процесом неполітичного саморозвитку, кардинальні зміни у всіх сферах життєдіяльності суспільства можливі лише “зверху”, за активної підтримки держави. Не вдаючись до політичних і юридичних засобів державно-владного впливу, швидко формування розвинутого громадянського суспільства в Україні по суті, неможливе [18, с. 18].

Разом із тим, на наше переконання, лише в розвинутому громадянському суспільстві виникає необхідність у правовій державі, яка не тільки формально визнає, але й реально забезпечує права і свободи людини та громадянина, створює відповідні інститути, зорієнтовані на демократичний розвиток державності. Одним із найважливіших завдань такої держави є забезпечення громадянам реальної можливості самостійної політичної творчості, можливості вільного вибору такої моделі суспільних відносин, яку обирає більшість. Саме така держава стає реальною формою буття громадянського суспільства.

Висновки. За таких умов легітимації державної влади всі учасники громадянського суспільства вважають державну владу результатом свого спільного волевиявлення, а отже – своєю власною владою свого власного об’єднання. Вони цілком свідомо та добровільно підпорядковуються державі, дотримуються встановлених нею загальнообов’язкових правил поведінки (юридичних норм), зокрема у випадку, коли останні спрямовані на утвердження та захист прав людини. При цьому необхідно зазначити, що надмірний етатизм може бути подоланий лише при наявності сильного життєздатного громадянського суспільства, в якому домінують не політичні лідери, групи осіб, політичні партії, а Закон. Сказане передбачає, що органи державної влади, спираючись на конституційні норми, не тільки можуть, але й зобов’язані стримувати антисоціальну спрямованість окремих структур громадянського суспільства. Звідси також випливає, що сучасна демократична державність, яку належить побудувати в Україні, повинна являти собою розумне поєднання начал влади та свобод. Обмеження державного начала в суспільному житті в жодному випадку не повинно унеможлилювати виконання державою притаманних їй завдань і функцій. Існуючі в Україні реалії навпаки зумовлюють об’єктивну необхідність посилення ролі органів

державної влади в наведенні порядку, в забезпеченні прав та свобод особистості, визначають провідну роль саме держави у створенні необхідних передумов для формування розвинутого громадянського суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гаджиев К. *Политическая философия* / Камалудин Гаджиев; отд-ние экономики Рос. акад. наук. – Москва: Экономика, 1999. – 606 с.
2. Дарендорф Р. *Дорога к свободе: демократия и ее проблемы в Восточной Европе* / Р. Дарендорф // *Вопросы философии*. – 1990. – № 9. – С. 40–49.
3. Хайек Ф. *Познание, конкуренция и свобода: антология соч.* / Фридрих Август фон Хайек. – СПб.: Пневма, 1999. – 287 с.
4. Мороз О. *На шляху до створення громадянського суспільства* / Олександр Мороз // *Верховна Рада України дванадцятого скликання. 1990-1994 роки*. – К.: Київ, 1998. – С. 648.
5. Скрипнюк О. *Проблема соціальної держави в контексті концепції “державного мінімалізму”* / О. Скрипнюк // *Право України*. – 2000. – № 11. – С. 11–23.
6. Селіванов В. *Розмежування і взаємодія публічного і приватного права в системі права України* / В. Селіванов // *Право України*. – 1996. – № 12. – С. 29–37.
7. Тодыка Ю. *Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина* / Юрий Тодыка. – Х.: Фолио-Райдер, 1998. – 291 с.
8. Селіванов В. *Правова політика України (деякі питання сутності, змісту та технології)* / В. Селіванов // *Право України*. – 2001. – № 12. – С. 5–13.
9. Хайек Ф. *Право, законодавство і свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політ. економії* / Фрідріх Август фон Хайек; [в 3 т.]; пер. з англ. Н. Комарова. – К.: Сфера, 2000. – Т. 3: *Політичний устрій вільного народу*. – 252 с.
10. Скидельски Р. *Дорога от рабства: Об экон. и полит. последствиях краха коммунизма* / Р. Скидельски; [пер. с англ.]. – М.: Изд. фирма “Ad Marginem”, 1998. – 240 с.
11. Речицький В. *Громадянські права як юридичний засіб протидії державній владі* / В. Речицький // *Українське право*. – 1995. – № 1 (2). – С. 71–79.
12. Нерсисянц В. С. *Общая теория права и государства: учеб. для вузов [по специальности “Юриспруденция”]* / Владик Сумбатович Нерсисянц; *Ин-т государства и права Рос. акад. наук; Акад. правовой ин-т*. – М.: НОРМА; ИНФРА – М, 2000. – С. 552 с.
13. Шаповал В. *Становлення конституціоналізму в Україні: проблеми теорії* / В. Шаповал // *Право України*. – 1998. – № 5. – С. 20-29.
14. Борденюк В. *Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства* / В. Борденюк // *Право України*. – 2001. – № 12. – С. 23–28.
15. Селіванов В. *Методологічні проблеми запровадження конституційних принципів “верховенства права” і “верховенства закону”* / В. Селіванов // *Право України*. – 1997. – № 6. – С. 13–18.
16. Кудрявцев В. *Новое политическое мышление и права человека* / В. Кудрявцев, Е. Лукашева // *Вопр. философии*. – 1990. – № 5. – С. 3–7.
17. Рабінович П. *Основи загальної теорії права і держави: навч. посіб.* / Петро Рабінович; [5-е вид. зі змінами]. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.
18. Рабінович П. *Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування)* / П. Рабінович // *Українське право*. – 1996. – Час. 3. – С. 26–32.

REFERENCES

1. Gadzhiev K. *Politicheskaya filosofiya* [Political philosophy]. Moscow: Ekonomika Publ, 1999. 606 p.
2. Darendorf R. *Doroga k svobode: demokratiya i ee problemy v Vostochnoi Evrope* [The Road to Freedom: Democracy and Its Problems in Eastern Europe]. Questions of philosophy. 1990. No 9. pp. 40–49.
3. Khaiek F. *Poznanie, konkurenciya i svoboda: antologiya soch.* [Cognition, competition and freedom: an anthology op.]. SPb.: Pnevma Publ, 1999. 287 p.
4. Moroz O. *Na shlyakhu do stvorenniya hromadyans'koho suspil'stva* [Towards a civil society]. The Verkhovna Rada of Ukraine of the twelfth convocation. 1990-1994 years. Kiev: Kyi, 1998. p. 648.
5. Skrypnyuk O. *Problema sotsial'noyi derzhavy v konteksti kontseptsiyi „derzhavnoho minimalizmu”* [The problem of the welfare state in the context of the concept of "minimalist state"]. Law of Ukraine. 2000. No 11. pp. 11-23.
6. Selivanov V. *Rozmezhuвання i vzayemodiya publichnoho i pryvatnoho prava v systemi prava Ukrayiny* [Differentiation and interaction of public and private law in the law Ukraine]. Law of Ukraine. 1996. No 12. pp. 29–37.
7. Todyka Yu. *Konstitutsionnoe pravo Ukrainy: otrasl' prava, nauka, uchebnaya distsiplina* [Constitutional law of Ukraine: the branch of law, science and academic discipline]. Kharkiv: Folio-Raider, 1998. 291 p.

8. Selivanov V. *Pravova polityka Ukrainy (deyaki pytannya sutnosti, zmistu ta tekhnolohiyi)* [Legal Policy of Ukraine (some question the nature, content and technology)]. Law of Ukraine. 2001. No 12. pp. 5–13. 9. Khayyek F. *Pravo, zakonodavstvo i svoboda: Nove vykladennya shyrokykh pryntsyypiv spravedlyvosti ta polit. ekonomiyi*; [Law, Legislation and Freedom: A new presentation of the broad principles of justice and flight. Save]. v 3 t.; Per. from english. N. Komarova. Kiev: Sfera Publ, 2000. Vol. 3: The political structure of a free people. 252 p. 10. Skidel'ski R. *Doroga ot rabstva: Ob ekon. i polit. posledstviyakh krakha kommunizma* [The road from slavery: On ehkon. and watered. the consequences of the collapse of communism]. Moscow: Izd. firma “Ad Marginem” Publ, 1998. 240 p. 11. Rechys'tkyy V. *Hromadyans'ki prava yak yurydychnyy zasib protyvahy derzhavniy vladi* [Civil rights as a legal means to counterbalance state power]. Ukrainian law. 1995. No 1 (2). pp. 71-79. 12. Nersesyants V.S. *Obshchaya teoriya prava i gosudarstva: ucheb. dlya vuzov po spetsial'nosti “Yurisprudentsiya”* [General Theory of Law and the State: Textbook. for schools in “Law”. Moscow: NORMA; INFRA Publ. 552 p. 13. Shapoval V. *Stanovlennya konstytutsionalizmu v Ukraini: problemy teorii* [The formation of constitutionalism in Ukraine: problems of theory]. Law of Ukraine. 1998. No 5. pp. 20–29. 14. Bordenyuk V. *Deyaki aspekty spivvidnoshennya mistsevoho samovryaduvannya, derzhavy i hromadyans'koho suspil'stva* [Some aspects of the relationship of local government, state and civil society]. Law of Ukraine. 2001. No 12. pp. 23-28. 15. Selivanov V. *Metodolohichni problemy zaprovadzhennya konstytutsiynykh pryntsyypiv „verkhovenstva prava” i “verkhovenstva zakonu”* [Methodological problems of the constitutional principles of “rule of law”]. Law of Ukraine. 1997. No 6. pp. 13–18. 16. Kudryavtsev V. *Novoe politicheskoe myshlenie i prava cheloveka* [The new political thinking and human rights]. Problems. philosophy. 1990. No 5. pp. 3–7. 17. Rabinovych P. *Osnovy zahal'noyi teorii prava i derzhavy: navchal'nyy posib* [Basics of zagalnoï teorii right i Powers: The Teaching posib.]. Kiev: Atika, 2001. 176 p. 18. Rabinovych P. *Hromadyans'ke suspil'stvo i pravova derzhava (zahal'noteoretychni mirkuvannya)*. [Civil society and the rule of law (general theoretical considerations)]. Ukrainian Law. 1996. Vol. 3. pp. 26–32.

Дата надходження: 13.12.2016 р.